

تنش^۱ در کتابخانه

مریم خسروی^۲

چکیده

این پژوهش با هدف نظرسنجی عوامل تنش‌زای شغلی در میان کتابداران شاغل در کتابخانه‌های مرکزی دانشگاه‌های وزارت علوم، تحقیقات و فناوری صورت گرفت. بدین منظور از دسته‌بندی فرد لوتانز^۳ که عوامل کلان فشارزای سازمان را تحت چهار مقوله: سیاست سازمانی، ساخت سازمانی، شرایط فیزیکی سازمان و فرایندهای سازمانی تقسیم می‌کند، استفاده شد. پرسشنامه‌ای با ۳۶ سؤال بر مبنای مقیاس لیکرت تنظیم گردید. از پرسشنامه‌های ارسالی تعداد ۱۵۰ پرسشنامه اصل گردید. برای بررسی نتایج به دست آمده، از محاسبات میانگین و درصد استفاده شد. بررسی یافته‌های پژوهش نشان‌دهنده این است که پنج عامل: عدم حمایت سرپرستان، نبود امنیت شغلی، عدم همکاری مدیر کتابخانه، نبود معیارهای صحیح تشویق، و روش‌های غیرعلمی ارزیابی عملکرد، از نظر کتابداران دارای بالاترین رتبه تنش‌زایی هستند.

کلیدواژه‌ها

تنش‌های شغلی، فشارهای روانی – عصبی، عوامل تنش‌زا، کتابداران، محیط کتابخانه، کتابخانه‌های دانشگاهی

مقدمه

و اقتصادی؛ بحران‌کار؛ و بی‌ثباتی در همه ارکان جامعه، موجب تغییرات و فشارهای ناشی از آن و تنش می‌شود. طی سال‌های اخیر تأثیر فشار روانی بر تندرستی انسان بیشترین توجه را به خود جلب کرده و تحقیقات زیادی

یکی از مسائلی که با گسترش جوامع و افزایش تغییر و تحولات، زندگی افراد و بهزیستی آنان را در معرض خطر قرار می‌دهد، فشار روانی یا استرس است. زندگی ماشینی؛ بحران‌های پیاپی؛ تحولات سیاسی، اجتماعی

1. Stress

3. Fred Luthans

۲. عضو هیئت علمی مرکز اطلاعات و مدارک علمی ایران Khosravi@irandoc.ac.ir

در این زمینه انجام گرفته است. بالا رفتن شدید فشار خون و افزایش مقدار کلاسترول می‌تواند فشار زیادی ایجاد کند. این فشار روانی می‌تواند به بیماری‌های قلبی، آرتروز، زخم معده و نظایر آنها منجر شود و حتی ممکن است بین سرطان و فشار روانی نیز نوعی ارتباط وجود داشته باشد (۷).

مشکلات روانشناختی این فشار روانی و تنش هم کمتر از مسائل فیزیولوژیکی نیست. فشار روانی شدید ممکن است با خشم، غمزدگی، افسردگی و نظایر آنها همراه باشد. نتیجه این حالات در افراد ممکن است به تغییرات خلق و خو و در ارتباط با عملکرد شغلی، ناتوانی در تمرکز فکر و نهایتاً نارضایتی شغلی بینجامد. عواقب فشار روانی می‌تواند در کنش سازمان اثرات منفی داشته باشد که چنانچه با این معضل برخورد اصولی و صحیح نشود، هزینه‌های سنگینی را برای سازمان‌ها چه از لحاظ بیماری‌های جسمی و چه از لحاظ کاهش عملکرد و پایین بودن کیفیت کار، تحمیل خواهد کرد (۳).

تحقیقی که به تازگی بر روی ۶۰۰ کارگر و کارمند سازمان‌های امریکایی انجام شد، به این نتیجه رسید که ۴۶ درصد از افراد تحت فشار روانی بسیار زیاد هستند و ۳۴ درصد نیز گفتند که تنش و فشار روانی بیش از حد باعث شده است که به فکر ترک سازمان بیفتند (۵: ۹۵۰ و ۹۵۲-۹۵۷).

الوانی در بحث خود از فشارهای عصبی در سازمان معتقد است که:

«فشار عصبی اثرات فراوانی بر عملکرد و فعالیت‌های اعضای سازمان دارد، مدیران، کارکنان و مراجعان سازمان، تحت تأثیر فشارهای عصبی دچار حالات روانی خاصی می‌شوند و دست به رفتارها و اعمالی می‌زنند که مستقیماً در بازدهی سازمان منعکس می‌شود. فشارهای حاد، نیروی انسانی سازمان را ضایع می‌کند و هدف سازمان را دستخوش زلزله می‌سازد» (۲: ۴۵-۵۹).

واضح است که یک فرد دچار فشار روانی، می‌تواند همه کارکنان مرتبط با خود را دچار فشار عصبی نماید. بدین ترتیب است که فشار در سازمان همچون آفتی نیروها را تحلیل می‌برد و تلاش‌ها را عقیم می‌سازد (۲: ۴۵-۵۹). قابل ذکر است که فشار روانی به تنهایی برای کارکنان یا

عملکرد سازمان آنان بد نیست. در واقع عموماً می‌گویند که فشار روانی اندک می‌تواند عملکرد شغل را اندکی بهبود بخشد.

برای مثال از تحقیقی که اخیراً انجام شده چنین بر می‌آید که فشار روانی ملایم می‌تواند به افزایش تلاش برای به دست آوردن اطلاعات مربوط به شغل منجر شود، و یا عصاره کارکنان را سیال سازد و به فعالیت بیشتر و تحول و عملکرد بهتر منتهی شود (۷).

شواهد نشان می‌دهد که نوع مشاغل کارکنان در ابتلاء آنان به فشارهای عصبی نقشی اساسی دارد. مشاغلی که تحت فشارهای زمانی هستند، حساسیت دارند. برای مثال در رشته پزشکی مسئله مرگ و زندگی انسان‌ها در میان است و کوچک‌ترین لغزش باعث از میان رفتن جان انسانی می‌شود.

کتابداران نیز با توجه به شغلی که دارند از طرفی با مسائل اداری درگیر هستند و از طرف دیگر با مراجعان از سطوح مختلف جامعه ارتباط مستقیم دارند. عدم توان پاسخگویی به درخواست‌ها و نیازهای آنها از عوامل

فشار روانی شدید ممکن است با خشم، غمزدگی، افسردگی و نظایر آنها همراه باشد. نتیجه این حالات در افراد ممکن است به تغییرات خلق و خو و در ارتباط با عملکرد شغلی، ناتوانی در تمرکز فکر و نهایتاً نارضایتی شغلی بینجامد. عواقب فشار روانی می‌تواند در کنش سازمان اثرات منفی داشته باشد.

تنش زای شغلی این گروه است. کتابداران به مثابه پل ارتباطی اطلاعات و مردم هستند و به همین دلیل اهمیت ویژه‌ای دارند.

تاریخچه تنش و عوامل آن

واژه فشار روانی (استرس) که سابقه علمیش به دهه‌های دوم و سوم قرن بیستم برمی‌گردد، طی قرون و دهه‌های مختلف با معانی متفاوتی به کار گرفته شده است. ریشه اصلی این لغت انگلیسی ست و مدت‌ها برای

توصیف رفتار تجربه شده فرد به کار می‌رفت. این لغت بنا به تعریف واژه‌نامه انگلیسی آکسفورد در قرن پانزدهم میلادی برای رسانیدن معنای فشار^۱، کشش فیزیکی^۲ و بار^۳ تعریف شده بود و در ابتدا در علوم مهندسی و معماری به کار می‌رفت ولی بعدها کاربردش تعمیم یافت. از قرن هجدهم به بعد معنای این واژه، از فشار روی شیء به فشار روی انسان توسعه یافت. در ۱۹۱۳ م. "زاسپیر" مفهوم واکنش را عنوان کرد و به نظر او واکنش پاسخی عاطفی در برابر حادثه بود. در ۱۹۳۲ "والتر کنون"^۴ با ارائه مفهوم "هومئوستازی"^۵ باب نوینی در مبحث تنش

منظور از عوامل تنش‌زا، عوامل ایجاد تنش در افراد، در محیط‌های مختلف خانوادگی، کاری و اجتماعی است. یک عامل فشار آور می‌تواند به تنهایی فشار روانی عمده‌ای پدید آورد، ولی به طور معمول عامل‌های فشار آور با هم آمیخته می‌شوند تا از راه‌های گوناگون عرصه را بر افراد تنگ کنند و سرانجام فشار روانی پدید آورند.

و فشار روانی گشود. او این اصطلاح را برای توصیف یافته‌های تحقیقات آزمایشگاهی خود در خصوص fight or flight به کار برد. او این واکنش را چنین تعریف کرد: «یک پاسخ پیچیده نظام عصبی و مرکز سمپاتیک در حیوان و انسان که به سرما، کمبود اکسیژن، پایین بودن قند خون، پایین بودن فشار خون و... داده می‌شود» (۱).

گرچه تحقیقات برای روشن تر کردن این مفهوم ادامه داشت ولی تا ۱۹۳۶ بیشتر افراد تنش را نوعی نیرو می‌دانستند. در این سال تحولی در کاربرد معنای این واژه رخ داد که نتیجه تحقیقات هانس سلیه^۶ بود به گونه‌ای که او را پایه‌گذار کاربرد این لغت در جامعه علمی معرفی کرد. در این سال سلیه مقاله‌ای منتشر کرد که منتج به تحول برداشت ما از این بیماری شد و تعریفی نوین و کاملاً متفاوت برای فشار ارائه کرد. در اواسط ۱۹۴۰ او در یافته‌هایش، واژه فشار و تنش را بیان کرد. او تنش را به «درجه فرسودگی و از هم گسیختگی» بر اثر فشار زندگی تعریف کرد. در ۱۹۵۰ مفهوم استرس با ارائه مفهوم دیگری به نام «سندرم عمومی سازگاری»^۷ از طرف سلیه کامل تر شد. وی فشار روانی را ناشی از عوامل متعدد می‌داند و ذهن را در درک عامل فشار مهم می‌داند و نکته

مهم این‌که در مدلی که ارائه می‌دهد، جریان پاسخ تنشی طی سه مرحله مشخص و قابل تعریف صورت می‌گیرد:
۱. واکنش اخطار: پاسخ پیچیده‌ای که به تعبیر سلیه از عامل فشار نشأت می‌گیرد؛

۲. مرحله مقاومت: که در این مرحله بدن برای مبارزه با فشار آماده می‌شود؛

۳. مرحله فرسودگی: که بدن در مقابل امراض و بدکار کردن اعضایش آسیب پذیر می‌شود و امراض مربوط به فشار روانی خود را نشان می‌دهند.

سلیه توضیح می‌دهد که چنانچه عامل فشار وجود داشته باشد به دنبال آن واکنش اخطار آشکار می‌شود که نشانه‌ای از وجود تنش در فرد است و عوارضی مانند ضربان قلب را در پی دارد که در صورت طولانی شدن مرحله مقاومت، بدن توان خود را از دست می‌دهد و وارد مرحله فرسودگی می‌شود و امراض مربوط به فشار روانی شروع می‌شود (۶).

منظور از عوامل تنش‌زا، عوامل ایجاد تنش در افراد، در محیط‌های مختلف خانوادگی، کاری و اجتماعی است. یک عامل فشار آور می‌تواند به تنهایی فشار روانی عمده‌ای پدید آورد، ولی به طور معمول عامل‌های فشار آور با هم آمیخته می‌شوند تا از راه‌های گوناگون عرصه را بر افراد تنگ کنند و سرانجام فشار روانی پدید آورند. صاحب نظران این عوامل را در گروه‌های جدا از هم دسته‌بندی کرده‌اند. در این زمینه تقسیم‌بندی‌های مختلفی وجود دارد. در یک دسته‌بندی عوامل تنش‌زا به سه دسته: عوامل فردی، عوامل سازمانی و عوامل محیطی تقسیم شده‌اند (۵: ۹۵۰-۹۵۲-۹۵۷).

کوپر و مارشال منابع تنش یا عوامل تنش‌زا را در شش گروه دسته‌بندی کرده‌اند: شایستگی شغل، روابط و مناسبات، ساختار سازمان و جو سازمانی، توسعه حرفه‌ای، نقش در سازمان و منابع فراسازمانی (۳).

دعائی منابع ایجاد فشار عصبی کارکنان را به شرح زیر می‌داند:

۱. محیط کاری: شدت و ضعف فشار عصبی در مشاغل مختلف یکسان نیست. او منابع مهم ایجاد فشار عصبی در محیط کار را شامل نوع کار، تضاد نقش، ابهام در نقش، وظیفه بسیار سنگین یا سبک کار، مسئولیت

1. Pressure
 2. Physical strain
 3. Load
 4. Walter Canon
 5. Homeostasy
 6. Selye
 7. GAS = General Adaptation Syndrome

دیگران، فقدان مشارکت در تصمیم‌گیری‌ها، شرایط کاری و فرهنگ سازمانی می‌داند.

۲. **دلایل شخصی:** دلایل شخصی در ایجاد فشار عصبی، که شامل مشکلات اقتصادی، محیط خانوادگی و حوادث می‌شود (۲: ۲۶۸-۲۷۳).

لوتانز عوامل فشارزای کلان را که اساس پرسشنامه لوتانز شده است در چهار مقوله کلی دسته‌بندی کرده است (۷).

سیاست‌های سازمانی
ملاحظات غیرعادلانه و دلخواه مربوط به بررسی عملکردها
نابرابری در پرداخت‌ها
مقررات انعطاف‌ناپذیر
نوبت‌کاری غیر ثابت
اقدامات دو پهلو و ابهام‌آمیز
جابجایی مداوم
شرح وظایف غیر واقعی

ساخت‌های سازمانی
تمرکز، عدم مشارکت در تصمیم‌گیری‌ها
امکانات اندک برای پیشرفت
صوری بودن بیش‌تر کارها
تخصص شدید
اتکای متقابل واحدها به یکدیگر
تضاد صف و ستاد

شرایط فیزیکی
ازدحام و فقدان امکانات
در تنهایی کارکردن
سرو صدا، گرما یا سرمای شدید
وجود موادمیمیایی سمی یا تشعشعات مسموم‌کننده
آلودگی هوا
خطرات ایمنی
نور ناکافی

فرایندها
ارتباطات ضعیف
بازخورد ضعیف و ناکافی درباره عملکرد
هدف‌های مبهم یا متضاد
اندازه‌گیری عملکرد به شیوه‌ای نادقیقا مبهم
نظام نظارتی غیرعادلانه
اطلاعات ناکافی

فشار شغلی

روش تحقیق و جامعه پژوهش

تحقیق حاضر به شناسایی عوامل تنش‌زا در محیط کتابخانه‌های مرکزی دانشگاه‌های وزارت علوم پرداخته است. این پژوهش یک مطالعه توصیفی - پیمایشی است که اطلاعات آن با استفاده از یک پرسشنامه "محقق ساخت" بر مبنای تقسیم‌بندی عوامل کلان فشارزای فرد لوتانز صورت گرفته است. پرسشنامه شامل سی و شش سؤال و بر مبنای مقیاس لیکرت تنظیم شد. جامعه آماری شامل همه کتابداران شاغل در کتابخانه‌های مرکزی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری بود. پس از ارسال پرسشنامه برای اعضای جامعه مورد بررسی، تعداد ۱۵۰ پرسشنامه

عوامل کلان فشارزای سازمان

عودت داده شد. برای بررسی آماری داده‌های حاصل از پژوهش، از روش‌های آمار توصیفی استفاده گردید.

نتایج پژوهش

جدول زیر عوامل تنش‌زا را از دید کتابداران برحسب نمره میانگین از بالاترین عامل تا پایین‌ترین عامل نشان می‌دهد.

جامعه مورد پژوهش براساس جنسیت به دو گروه تقسیم شدند: ۱۲۶ نفر زن (۸۴ درصد) و ۲۴ نفر مرد (۱۶ درصد). پس از محاسبه میانگین، ۵ عاملی که بیشترین نارضایتی را در گروه زنان به دنبال داشتند از این قرار

بودند: عدم حمایت سرپرستان، نبود امنیت شغلی، بی‌توجهی به ارتقاء شغلی، نبود معیارهای صحیح تشویق و، عدم همکاری مدیر کتابخانه؛ در حالی که این عوامل برای مردان به ترتیب اولویت از این قرار بودند: عدم امنیت شغلی، وجود تبعیض در پرداخت‌ها، عدم حمایت سرپرستان، عدم همکاری کارکنان، و گم شدن منابع.

پیشنهاد

— ایجاد نوعی فرهنگ سازمانی که ابهام و تضاد نقش را در حد قابل قبول نگه دارد، فرهنگ سازمانی باید مشوق

رتبه	عوامل تنش‌زا	بدون پاسخ	خیلی کم	کم	تا حدودی	زیاد	خیلی زیاد	میانگین
۱	عدم حمایت سرپرستان	۱	۳	۴	۱۳	۴۹	۸۰	۴/۴۳
۲	عدم امنیت شغلی	۴	۴	۳	۱۳	۴۴	۸۲	۴/۲۶
۳	عدم همکاری مدیر کتابخانه	۲	۳	۵	۲۴	۴۱	۷۴	۴/۱۴
۴	نبود معیارهای صحیح تشویق	۲	۳	۷	۲۴	۴۷	۶۷	۴/۰۹
۵	روش‌های غیرعلمی ارزیابی عملکرد	۳	۱	۶	۲۹	۴۵	۶۶	۴/۰۸
۶	عدم نظارت صحیح در نحوه اجرای وظایف	۳	۳	۴	۲۴	۶۰	۵۶	۴/۰۴
۷	عدم توجه به ارتقاء شغلی	۸	۱	۵	۲۲	۵۲	۶۲	۴/۰۲
۸	عدم همکاری همکاران	۳	۵	۷	۲۳	۵۴	۵۸	۳/۹۸
۹	وجود گرد و غبار	۳	۳	۹	۳۵	۳۸	۶۲	۳/۹۴
۱۰	روشن‌ند نبودن اهداف کاری	۴	۵	۷	۳۰	۵۴	۵۰	۳/۸۶
۱۱	وجود تبعیض در پرداخت‌ها	۰	۶	۸	۴۴	۴۱	۵۱	۳/۸۲
۱۲/۵	عدم مشارکت در تصمیم‌گیری‌ها	۲	۳	۷	۴۰	۵۷	۴۱	۳/۸۱
۱۲/۵	کمبود امکانات رفاهی	۱	۵	۷	۳۹	۵۵	۴۳	۳/۸۱
۱۴/۵	برخوردهای شخصی در محل کار	۴	۱۰	۶	۳۰	۴۵	۵۵	۳/۸۰۶
۱۴/۵	نبود تخصص لازم در مدیر کتابخانه	۸	۵	۹	۲۱	۵۸	۴۹	۳/۸۰
۱۶	گم شدن منابع	۳	۵	۱۴	۲۷	۵۲	۴۹	۳/۸۰
۱۷/۵	وجود سر و صدا	۴	۷	۹	۳۶	۴۵	۴۹	۳/۷۴
۱۷/۵	عدم تخصیص بودجه کافی	۴	۳	۵	۴۹	۴۷	۴۲	۳/۷۴
۱۹	قدیمی بودن منابع	۴	۴	۱۱	۳۹	۴۸	۴۴	۳/۷۲
۲۰	فقدان نور کافی	۲	۷	۱۲	۳۹	۴۷	۴۳	۳/۶۸
۲۱	کمبود منابع علمی	۴	۵	۹	۳۵	۷۰	۲۷	۳/۶۴

رتبه	عوامل تنش‌زا	بدون پاسخ	خیلی کم	کم	تا حدودی	زیاد	خیلی زیاد	میانگین
۲۲	دیر رسیدن درخواست	۴	۱	۱۰	۴۶	۶۴	۲۵	۳/۶۲
۲۳	انجام کار فقط به منظور رفع تکلیف	۷	۹	۱۱	۳۱	۵۳	۳۹	۳/۵۸
۲۴	نامناسب بودن تجهیزات کتابخانه	۶	۵	۱۱	۳۹	۵۹	۳۰	۳/۵۷
۲۵	عدم آشنایی با شرح وظایف	۹	۱۰	۹	۳۷	۴۶	۳۹	۳/۵۱
۲۶	نامناسب بودن فضای مخزن	۱۳	۸	۱۱	۳۸	۴۱	۳۹	۳/۴۴
۲۷	جابجایی مداوم	۵	۱۰	۱۸	۳۶	۵۱	۳۰	۳/۴۲
۲۸	عدم حضور به موقع کارکنان	۶	۹	۱۶	۵۳	۴۵	۲۱	۳/۲۷
۲۹	تراکم کاری	۰	۱۵	۲۲	۴۴	۴۷	۲۲	۳/۲۶
۳۰	کمبود اطلاعات به دلیل تغییر مداوم اطلاعات	۶	۱۶	۱۸	۴۰	۴۷	۲۳	۳/۲۰
۳۱	به هم خوردن مواد کتابخانه	۷	۱۷	۲۴	۳۶	۳۱	۳۵	۳/۱۹
۳۲	مشخص نبودن مخاطبان کتابخانه	۷	۱۵	۲۲	۵۱	۳۲	۲۳	۳/۰۸
۳۳	حضور بیش از حد مراجعان	۴	۲۴	۳۴	۴۰	۳۰	۱۸	۲/۸۴
۳۴	عدم آشنایی مراجعان با رایانه	۶	۲۸	۲۹	۴۴	۳۰	۱۸	۲/۸۴
۳۵	حضور در محل کار در ساعات غیراداری	۱۰	۴۲	۳۵	۳۳	۱۷	۱۳	۲/۳۶
۳۶	ورود فناوری روز	۶	۵۷	۲۸	۲۷	۲۰	۱۲	۲/۲۶

آذربایجان شرقی». پایان‌نامه کارشناسی ارشد اداری و مدیریت، دانشگاه آزاد اسلامی، ۱۳۷۶.

۴. دعائی، حبیب‌الله. مدیریت منابع انسانی (نگرش کاربردی). مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه فردوسی، ۱۳۷۷.

۵. رابینز، استیفن پی. رفتار سازمانی - مفاهیم نظریه‌ها کاربردها. مترجم علی پارساییان و سیدمحمد اعرابی. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۸۰.

۶. شعاری، لیدا. «بررسی و رتبه‌بندی عوامل تنش‌زای شغلی در کتابداران شاغل در دانشگاه‌های علوم پزشکی شهر تهران». پایان‌نامه کارشناسی ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی، دانشگاه علوم پزشکی ایران، ۱۳۷۳.

۷. لوتانز، فرد. رفتار سازمانی. مترجم غلامعلی سرمد. تهران: مؤسسه بانکداری ایران، ۱۳۷۲.

عملکرد کارکنان باشد و بر برقراری ارتباطات تأکید شود.

- وظیفه هر کسی مشخص و تعریف شده باشد.

- به کارکنان در برنامه‌ریزی برای ارتقاء در مسیر شغلی کمک شود.

- اطلاعات کارکنان به روز و روزآمد شود.

- نظام پرداخت حقوق، عادلانه و براساس تقسیم وظایف باشد.

- نظارت بر عملکرد کارکنان به‌طور صحیح صورت پذیرد.

منابع

۱. احمدی، عبدالله. «منابع استرس مدیران آموزشی و مقایسه آن در بین زنان و مردان». پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم تربیتی، دانشگاه علامه طباطبایی، ۱۳۷۴.

۲. الوانی، مهدی. «فشارهای عصبی در سازمان و راه‌های مقابله با آن». مدیریت دولتی، ۳(۱۳۶۷): ۴۵-۵۹.

۳. بیک‌زاد، جعفر. «بررسی تاثیر عوامل استرس‌زای سازمانی بر عملکرد شغلی کارکنان سازمان‌های دولتی استان

جایگاه کتاب در مناسبات فرهنگی تیموریان

غلامرضا امیرخانی^۱

چکیده

رشد و گسترش هنرهای کتاب‌آرایی در قرن نهم ق. سبب شد کتاب به صورت کالایی ارزشمند درآید به‌گونه‌ای که نسخه‌های نفیس، بسان تحفه‌هایی گرانبها، میان دربارهای مختلف مبادله می‌شد. در این نوشتار، با نگاه به رویدادی تاریخی برگرفته از کتاب تاریخ حبیب‌السیبر، که به ماجرای ارسال کتاب از دربار تیموریان به حکومت آق‌قویونلو اختصاص دارد، به روابط فرهنگی میان دو حکومت نیز اشاره می‌شود.

کلیدواژه‌ها

اهدای کتاب، تیموریان، آق‌قویونلو، کلیات جامی، روابط فرهنگی

فاصله زمانی میان به حکومت رسیدن تیمور (۷۷۱ هجری قمری) تا درگذشت سلطان حسین بایقرا (۹۱۱ ق.م) را مورخان، عصر تیموریان نام نهاده‌اند، اما این بدان معنا نیست که قلمرو این خاندان سراسر سرزمین ایران را دربر می‌گرفته است. به استثنای سال‌های زمامداری شخص تیمور، که تا ۸۰۷ ق.م ادامه داشت، حکومت‌های دیگری نظیر آق‌قویونلو (سپید گوسفند) و قره‌قویونلو (سیاه گوسفند)، که در تاریخ به سلسله‌های ترکمان مشهور هستند، و پاره‌ای از حکومت‌های محلی، بخش‌هایی از ایران را زیر سلطه خود داشتند.

میراث ماندگار جانشینان تیمور را باید هنر و آفرینش‌های هنری زمان ایشان دانست. شاید حضور پررنگ هنر و هنرمندان در طول حیات خاندان تیموری و پیدایش مکتب‌های هنری چون مکتب هرات و شیراز، دلیلی بر انتساب این دوره ۱۴۰ ساله به نام ایشان باشد. پشتیبان و حامی اصلی هنرمندان و نویسندگان را شاهان و شاهزادگان تشکیل می‌دادند و مکان اصلی فعالیت ایشان، کتابخانه‌های وابسته به دربار بود. نسخه‌های نفیسی که در این کتابخانه‌ها تدوین یا استنساخ می‌شد، کالایی باارزش و مناسب برای مبادله یا اهدا میان

حاکمان و امیران مناطق گوناگون بود. بررسی منابع این دوره نشان می‌دهد که نه تنها کتاب و دیگر تولیدات هنری به عنوان هدیه و تحفه رد و بدل می‌شد، بلکه اعزام اهل هنر و ادب به دربار دیگر شاهان و شاهزادگان نیز مرسوم بود. آنچه در زیر می‌آید بررسی نمونه‌ای از ارسال کتاب از قلمرو تیموریان به دیگر حکومت‌هاست.

کتاب معروف حبیب‌السیر فی اخبار افرادالبشر را مورخ برجسته اواخر تیموری و اوایل صفوی، غیاث‌الدین ابن‌همام‌الدین مشهور به خواندمیر (۸۸۰-۹۴۲ ق.) تألیف کرده است. وی در کنف حمایت امیرعلیشیرنوایی به نگارش آثار تاریخی مشغول بود. نخستین اثر خواندمیر، *مآثرالملوک* نام دارد که در ۹۰۱ ق. به رشته تحریر درآمد. اما شناخته‌شده‌ترین کتاب او، همان *حبیب‌السیر* است که تا به امروز جزء پرآستفاده‌ترین منابع تاریخی به زبان فارسی بوده و بارها به چاپ رسیده است. نشر روان این کتاب، که گاه از ظرافت‌ها و صنایع ادبی بی‌بهره نیست، نشان از پختگی و احاطه او بر نکات ادبی و تاریخی دارد. چراکه نوشتن این اثر را در ۹۲۷ ق. آغاز و در ۹۳۰ ق. تمام کرد و در این سن، تاریخ‌نگاری سرشناس و معرّب به‌شمار می‌رفت. خواندمیر اواخر عمر را در هند سپری کرد و در ۹۴۲ ق. درگذشت. جسد او را در دهلی در کنار مقبره امیرخسرو دهلوی (۶۵۱-۷۲۵ ق.) به خاک سپردند (۸: ۴۰۲).

حبیب‌السیر بسان آثار مشابه، تاریخ عمومی عالم را از آغاز خلقت تا روزگار مؤلف دربر می‌گیرد، اما آنچه ارزش کتاب را مضاعف می‌سازد، بخش‌های پایانی آن است که به اثر، جنبه مستند می‌بخشد. اطلاعاتی که مؤلف در بیان حوادث روزگار سلطنت حسین بایقرا، تکاپوهای ازبکان در ماوراءالنهر، و ظهور شاه‌اسماعیل صفوی ارائه می‌کند، بسیار دقیق و در شناخت اوضاع سیاسی، اجتماعی و فرهنگی اواخر قرن نهم و اوایل سده دهم هجری واقعاً مفید است. وجه تمایز *حبیب‌السیر* با آثار مشابه، ذکر شرح حال بزرگان و رجال هر دوره تاریخی است که خواندمیر در پایان هر بخش به آنها می‌پردازد. توجه او به سرگذشت اهل علم و ادب و هنر، که با گروهی از ایشان مجالست هم داشته، دستمایه خوبی برای پژوهشگرانی است که به زندگی فرهنگی

ایرانیان و شرایط حاکم بر آن علاقه‌مند هستند. ابتکار خواندمیر مورد توجه تاریخ‌نگاران بعدی از جمله اسکندر منشی (۹۶۸-۱۰۴۳ ق.) واقع شده که در پایان سرگذشت هر یک از شاهان صفوی، مندرج در *تاریخ عالم آرای عباسی*، احوال مشاهیر و بزرگان معاصر آن پادشاه را آورده است.

اما روایت خواندمیر:

«از غرایب واقعات که امیرحسین را اتفاق افتاد یکی آنکه در آن اوان که ملازمت امیرعلیشیر می‌نمود، آن جناب او را بر رسالت سلطان یعقوب میرزا نامزد فرمود و مقرر کرد که کلیات مولانا عبدالرحمن جامی با دیگر کتب نفیسه

وجه تمایز *حبیب‌السیر* با آثار مشابه، ذکر شرح حال بزرگان و رجال هر دوره تاریخی است که خواندمیر در پایان هر بخش به آنها می‌پردازد. توجه او به سرگذشت اهل علم و ادب و هنر، که با گروهی از ایشان مجالست هم داشته، دستمایه خوبی برای پژوهشگرانی است که به زندگی فرهنگی ایرانیان و شرایط حاکم بر آن علاقه‌مند هستند.

از کتابخانه خاصه ستانده، جهت قاضی عیسی و نواب آن درگاه برود و در وقتی که جناب سیادت مآبی آن کتب را از مولانا عبدالکریم کتابدار می‌ستاند خدمت مولوی سهو

۱. مرحوم دکتر عبدالحسین نوایی، اسامی اشخاص و بزرگان این کتاب را با عنوان *کتاب حبیب‌السیر* به‌طور جداگانه چاپ نموده است (تهران، ۱۳۲۴).

کرده فتوحات مکی را که در حجم و جلد به کلیات مولانا عبدالرحمن جامی مشابهت داشت به وی داد، و امیرحسین آن کتاب را احتیاط ننموده با دیگر تحف و تبرکات مضبوط ساخت و چون به ملازمت سلطان یعقوب میرزا رسید و پیشکش گذرانید پادشاه عالی جاه از کمال مکارم اخلاق او را پرسیده بر زبان مبارک گذرانید که درین سفر به واسطه بُعد مسافت ملول شده باشی؟ امیرحسین جواب داد که بنده را در راه مصاحبی بود که ملالت در پیرامن [پیرامون] خاطر نمی گذاشت. سلطان یعقوب میرزا از حقیقت این سخن استفسار نمود. جناب

میراث ماندگار جانشینان تیمور را باید هنر و آفرینش‌های هنری زمان ایشان دانست. شاید حضور پررنگ هنر و هنرمندان در طول حیات خاندان تیموری و پیدایش مکتب‌های هنری چون مکتب هرات و شیراز، دلیلی بر انتساب این دوره ۱۴۰ ساله به نام ایشان باشد.

سیادت مآبی فرموده که کلیات حضرت مولوی که مقرب حضرت سلطانی جهت ملازمان قاضی فرستاده‌اند همراه داشتم و هرگاه اندک ملامتی [ملالتی] دست می داد نظر بر آن کتاب افادت مآب می انداختم. پادشاه فرموده که کلیات را بیاورید تا مشاهده نمایم و امیرحسین کس فرستاد تا آن مجلد را به مجلس آوردند و چون باز کردند معلوم شد که فتوحات مکی است نه کلیات مولانا جامی. لا جرم جناب سیادت مآبی از چند حیث منفعل گشت و از این جهت دیگر منظور نظر التفات امیرعلیشیر نشد...» (۳: ج ۴، ص ۳۵).

بررسی دقیق این ماجرا نیازمند شناخت افراد زیر است:

۱. امیرحسین: نام کامل او امیرکمال‌الدین حسین ابیوردی‌ست. صاحب *مجالس النقایس* از او با نام سیدحسین باوردی یاد می‌کند (۳: ج ۴، ص ۲۷۳). زادگاه او، ابیورد یا باورد، از شهرهای مهم شمال خراسان در روزگار تیموریان بود که امروزه خرابه‌های آن در کشور ترکمنستان قرار دارد (۴: ج ۶، ص ۴۷۳). در جوانی از ابیورد به هرات آمد و مشغول تحصیل شد. در همین

ایام، مورد توجه کیچیک میرزا، خواهرزاده سلطان حسین بایقرا، قرار گرفت. کیچیک میرزا وی را در شمار همراهان خود در سفر حج قرار داد. سرنوشت این سفر در منابع به دو شکل گوناگون ذکر شده است. خواندمیر معتقد است که حسین ابیوردی از رفتن به این سفر ابتدا سرباز زد ولی پس از حرکت کاروان پیشیمان و در پی ایشان روان شد. هر چند که به ایشان نرسید و خود به تنهایی حج گذارد. در بازگشت به تبریز رفت و چند سال در ملازمت سلطان یعقوب آق‌قویونلو به سر برد. نقل دیگری که از این مسافرت وجود دارد، مربوط به علیشیر نوایی و کتاب *مجالس النقایس* است که کمال‌الدین حسین را ملازم کیچیک میرزا در سفر حج می‌داند و سرزمین‌های عراق و فارس و روم را در مسیر برگشت او بازمی‌شمرد. روایت *مجالس النقایس* با اشاره به حسادت معاندان وی که دیوانه می‌خواندندش به پایان می‌رسد. چرا که اگر همراهی کمال‌الدین حسین با کیچیک میرزا را در سفر حج بپذیریم، به احتمال زیاد در مسیر بازگشت هم در معیت او بوده که چنین نبود و او از تبریز سر درآورد.

۲. امیرعلیشیرنوایی (۸۴۴-۹۰۶ ق.م): نام آورترین وزیر تیموریان که در بخش اعظم زمامداری سلطان حسین بایقرا، مقام دوم حکومت را عهده‌دار بود. شخصیت پیچیده او، که تحلیل شرایط اجتماعی و فرهنگی اواخر قرن نهم هجری نیازمند شناخت آن است، از دو جنبه بارز قابل بررسی‌ست: جایگاه سیاسی و فعالیت‌های فرهنگی. نقش برجسته او در حوادث و اتفاقات روزگار آخرین سلطان تیموری در همه منابع این عصر به دفعات بیان شده و تکاپوهای فرهنگی او نیز به سبب آثار قلمی برجای مانده، مشهود است. ویژگی دیگری که از دو بعد فرهنگی و اجتماعی قابل مطالعه است، بناها و موقوفاتی‌ست که از وی برجا مانده یا دست‌کم در منابع به آنها اشاره رفته است. فخری هروی، تعداد ابنیه منتسب به امیرعلیشیر را ۳۷۰ می‌داند. خواندمیر نیز در ذکر سجایای اخلاقی و آثار و ابنیه علیشیر، کتاب *مکارم الاخلاق* را تألیف کرد (۷: مقدمه).

۳. سلطان یعقوب (۸۸۳-۸۹۶ ق.م): فرزند اوزون حسن آق‌قویونلو (۸۷۲-۸۸۲ ق.م) و از آخرین فرمانروایان این خاندان بود که در جذب دانشمندان و نویسندگان ایرانی به دربار خود، تلاش فراوانی به کار برد (۹: ۱۱۵).

از جمله شاعرانی بود که روابطی حسنه با هر دو دربار داشت. بنایی هروی (۹۱۸ ق.) دیگر شاعر و خوشنویس بلندآوازه‌ای بود که از هرات عازم شیراز و نهایتاً تبریز شد و نزد سلطان یعقوب روزگار می‌گذراند. با مرگ سلطان یعقوب، وی آهنگ هرات کرد. وی بسان نوبت پیشین مجبور به ترک آن دیار شد. هر چند که منابع، عداوت علیشیر نوایی با او را دلیل اصلی این مهاجرت‌ها می‌دانند (۶: ۱۶۷).

تأکید بر مسائل فرهنگی از آن‌روست که پایتخت تیموریان، هرات، مرکزی برای تجمع نویسندگان، هنرمندان، شاعران و گویندگانی شده بود که در پناه شاهان و شاهزادگان تیموری به کار مشغول بودند. سلاطین آق‌قویونلو نیز مشوق فرهنگ و هنر به شمار می‌آمدند. لذا رفت و آمد اهل ادب و هنر، به رغم مسافت طولانی میان دو شهر (هرات و تبریز)، مسئله‌ای طبیعی به شمار می‌رفت.

۲. موقعیت و مقام جامی: نورالدین عبدالرحمن جامی (۸۱۷-۸۹۸ ق.) شاعر نامی قرن نهم را باید نمونه‌ای کم‌نظیر در تاریخ ادبیات زبان پارسی دانست که آوازه‌او در زمان حیاتش، نه تنها در خراسان و شرق ایران بلکه تا قلمروی هند و عثمانی پیچیده بود. به همین دلیل هنگامی که جامی در مسیر بازگشت از سفر حج به تبریز

اعزام سفیران به دیگر کشورها چون مصر و عثمانی و پذیرش متقابل نمایندگان ایشان و توجه و پاسخ‌گویی به مکاتبات دیگر دولت‌ها از جمله خصوصیات دوره زمامداری اوست. با مرگ او، حکومت آق‌قویونلو در سرایشی اضمحلال قرار گرفت.

۴. قاضی عیسی: مسیح‌الدین عیسی ساوجی فرزند خواجه شکرالله، پدر او از مستوفیان دربار آق‌قویونلو و خود وی، معلم سلطان یعقوب بود. نفوذ قاضی عیسی بر شاگرد خود چنان بود که در طول زمامداری یعقوب «اوامر و نواہیش، مطاع پادشاه و سپاه‌گردید» (۶: ۱۱۷). مہر او درکنار مهر سلطنتی بر فرمان‌ها و احکام حکومتی نقش می‌بست که حکایت از انقیاد دربار آق‌قویونلو از وی دارد (۲: ۱۲۸). صوفی خلیل که پس از مرگ یعقوب به قدرت رسیده بود، در اردو بازار تبریز، قاضی عیسی را به دار آویخت (سال ۸۹۶ ق.). نام چند تن از خانواده‌او در متون تاریخی مذکور است (۵: ۵۹۵ و ۸۱۵).

۵. عبدالکریم کتابدار: تنها نام و نشانی که از این شخص به دست آمد، همین مطالب خواندمیر است که بر سمت کتابداری او در کتابخانه امیر علیشیر نوایی تصریح دارد. اکنون بهتر می‌توان واقعه نقل شده در حبیب‌السیر را بررسی و نتایج زیر را برداشت کرد:

۱. روابط فرهنگی میان هرات و تبریز: روابط بین دولت‌های ایرانی در قرن نهم هجری، تابع عوامل مختلفی بود. چه بسا متحدان و هم‌پیمانانی که درگذشت ایام به دشمنان قسم خورده تبدیل می‌شدند. در این میان، دوره ۳۷ ساله حکومت حسین بایقرا (۸۷۵-۹۱۱ ق.) به دلایلی چند از آرامشی نسبی در شرق ایران و ارتباط تقریباً دوستانه با غرب ایران (قلمرو آق‌قویونلو) برخوردار بود. این ویژگی، پیوندها و دادوستدهایی خصوصاً در حوزه فرهنگ را سبب می‌گشت. تأکید بر مسائل فرهنگی از آن‌روست که پایتخت تیموریان، هرات، مرکزی برای تجمع نویسندگان، هنرمندان، شاعران و گویندگانی شده بود که در پناه شاهان و شاهزادگان تیموری به کار مشغول بودند. سلاطین آق‌قویونلو نیز مشوق فرهنگ و هنر به شمار می‌آمدند. لذا رفت و آمد اهل ادب و هنر، به رغم مسافت طولانی میان دو شهر (هرات و تبریز)، مسئله‌ای طبیعی به شمار می‌رفت. اهلی شیرازی (۸۵۸-۹۴۲ ق.)

رفت، اوزون حسن، حاکم وقت، هیئتی را به سرپرستی قاضی ابوبکر طهرانی (قرن ۹ ق.)، مؤلف کتاب دیار بکر، به استقبال شاعر خوش نام فرستاد. این ماجرا در ۸۷۸ ق. اتفاق افتاد. سلطان آق قویونلو، جامی را در کمال احترام پذیرا شد و از او خواهش کرد که در تبریز بماند. جامی عیادت از مادر سالمند خود را بهانه کرد و پس از ده روز اقامت رهسپار هرات شد (۹: ۱۵۳).

ارج و قرب شاعر خراسانی نزد سلسله آق قویونلو، روشن‌کننده زوایای مختلف روایت خواندمیر است. زیرا علیشیر نوایی که بر این نکته آگاه است، مناسب‌ترین کتاب را، کلیات جامی دانسته و آن را به همراه چند نسخه دیگر روانه غرب ایران می‌کند.

در تاریخ روابط دولت تیموریان با دیگر حکومت‌ها به دفعات دیده می‌شود که کتاب را به عنوان نفیس‌ترین و ارزشمندترین هدیه به همراه سفیران و نمایندگان راهی می‌کردند. به نظر می‌رسد هر امیر یا وزیری که می‌خواست خود را ادب‌پرور و هنردوست نشان دهد، کتاب را تحفه‌ای مناسب می‌دانست و در عین حال هنر و خلاقیت کتاب‌آرایان و نسخه‌پردازان دربار خود را به رخ دیگران می‌کشید.

باید توجه داشت که این مأموریت چند سال پس از مسافرت جامی به تبریز انجام پذیرفته است. انتخاب کلیات جامی احتمالاً دلیل دیگری هم داشته و آن سرودن سلمان و اِپسال از مثنوی‌های هفت‌گانه جامی به نام سلطان یعقوب است.

۳. اهمیت و ارزش کتاب: در تاریخ روابط دولت تیموریان با دیگر حکومت‌ها به دفعات دیده می‌شود که کتاب را به عنوان نفیس‌ترین و ارزشمندترین هدیه به همراه سفیران و نمایندگان راهی می‌کردند. به نظر می‌رسد هر امیر یا وزیری که می‌خواست خود را ادب‌پرور و هنردوست نشان دهد، کتاب را تحفه‌ای مناسب می‌دانست و در عین حال هنر و خلاقیت کتاب‌آرایان و نسخه‌پردازان دربار خود را به رخ دیگران می‌کشید. شاید بهترین نمونه در تأیید ارزش فوق‌العاده نسخه‌های نفیس در این دوره، ماجرای ست که بنایی هروی نقل می‌کند. وی در بیان اوایل ظهور حسین بایقرا در صحنه سیاسی

ایران و آن هنگام که در رویارویی با سپاه سلطان ابوسعید گورکانی (۸۵۵-۸۷۳ ق.) مجبور به فرار و ترک اردوی خود در خوارزم می‌شود، نقل می‌کند که یکی از سرداران ابوسعید پس از فتح اردوی او، آنچه به غنیمت برد، چند کتاب نفیس از کتابخانه حسین بایقرا بود (۹: ۱۰۸) و این نکته بسیار درخور تأمل است که برای یک سردار جنگی نیز، کالایی گران‌بهارتر از کتاب در تشکیلات یک فرمانروای مغلوب وجود ندارد.

۴. وجود نسخه‌های متعدد از یک اثر: خواندمیر تصریح می‌کند که کلیات عبدالرحمن جامی باید از کتابخانه تحویل گرفته می‌شد و همراه با دیگر کتب به دربار سلطان یعقوب برده می‌شد. این مسئله حکایت از آن دارد که برخی عناوین، نظیر کلیات جامی، در چند نسخه نگهداری می‌شده است. در غیراین صورت باید امیرعلیشیر دستور استنساخ از روی نسخه مورد نظر را می‌داد تا کتابخانه‌اش از وجود این اثر بی‌بهره نماند.

۵. سرنوشت کمال‌الدین حسین ابیوردی: ماجرای پیش آمده که به سبب اشتباه عبدالکریم کتابدار در تحویل کتاب و دروغ‌گویی کمال‌الدین حسین در نزد سلطان آق قویونلو رخ داد، هر چند جالب و طنزگونه است، اما برای این شخص تبعات ناگواری را به همراه داشت. امیرعلیشیر که از وقوع این ماجرا آگاه شده بود، دیگر به او توجهی نکرد. حسین ابیوردی در ۹۰۸ ق. (دو سال پس از مرگ علیشیر) به بلخ رفت و نزد بدیع‌الزمان میرزا، فرزند ارشد حسین بایقرا، عهده‌دار مقام صدارت شد. پس از دو سال به دلایل نامعلوم از سمت خود استعفا داد و به زادگاه خویش بازگشت. در ۹۱۴ ق. در زمره سفرای محمدخان شیبانی (از بک) درآمد. اواخر عمر در ابیورد ساکن شد و در ۹۲۰ ق. درگذشت (۳: ج ۴، ص ۳۵۱).

هر چند امیرعلیشیر نوایی، خود شخصیتی فرهنگی و صاحب آثار و تألیفات و اشعار متعدد بود، ولی به نظر می‌رسد پاره‌ای از هنرمندان و نویسندگان چندان دل‌خوشی از او نداشتند، به‌ویژه آن عده که مدتی در نزد او به سر برده بودند. علاوه بر حسین ابیوردی و بنایی هروی، که به هر دو اشاره رفت، باید از حاج محمد نقاش یاد کرد که او هم در کتابخانه امیرعلیشیر مشغول کار بود ولی به سبب کدورتی که میان آن دو پیش آمد، از هرات

گریخت و در ۹۰۴ ق. به اردوی بدیع الزمان میرزا پیوست. وی در دربار شاهزاده تیموری هم سمت کتابداری یافت (۳: ج ۴، ص ۳۴۸).

منابع

۱. بنایی هروی. شبیانی نامه. به کوشش کازیوکی کوبو. کیوتو: دانشگاه کیوتو، ۱۹۹۷ م.
۲. بوسه، هریبرت. پژوهشی در تشکیلات دیوان سالاری بر مبنای اسناد دوران آق قویونلو و قره قویونلو و صفوی. ترجمه غلامرضا ورهرام. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۷.
۳. خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین. حبیب السیر. به کوشش محمد دبیرسیاقی. تهران: خیام، ۱۳۶۲.
۴. رضا، عنایت‌الله. «ابورد». دایرة المعارف بزرگ اسلامی. ج ۶، ص ۴۷۳.
۵. روملو، حسن. احسن التواریخ. به کوشش عبدالحسین نوایی. تهران: نگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۹.
۶. سام میرزا صفوی. تذکره نحفه سامی. به کوشش رکن‌الدین همایونفرخ. تهران: علمی، ۱۳۴۶.
۷. علیشیر نوایی. علیشیر بن کیچکنه. تذکره مجالس النقایس. به کوشش علی اصغر حکمت. تهران: بی‌نا، ۱۳۲۳.
۸. فرشته، محمدقاسم بن غلامعلی. تاریخ فرشته. لکهنو: [بی‌نا]، ۱۸۶۳ م.
۹. هینتس، والتر. تشکیل دولت ملی در ایران: حکومت آق قویونلو و ظهور دولت صفوی. ترجمه کیکاووس جهاننداری. تهران: خوارزمی، ۱۳۶۲.

شوشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
تاریخ دریافت: ۱۳۸۲/۹/۱۰

پرتال جامع علوم انسانی